

INTERTEKSTUALLIK HODISASINING LINGVOPRAGMATIK YONDASHUV OBYEKTI SIFATIDA TILSHUNOSLIKDA TADBIQ QILINISHI

O.N.Murtazoyev¹ 

1. Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Mas'ul muallif: Murtazoyev Otabek Nusrat o'g'li, Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti.

e-mail: o.n.murtazoyev@buxdu.uz

Accepted: 13 Sentabr 2026

Published: 13 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Murtazoyev, O. N. INTERTEKSTUALLIK HODISASINING LINGVOPRAGMATIK YONDASHUV OBYEKTI SIFATIDA TILSHUNOSLIKDA TADBIQ QILINISHI / O. N. Murtazoyev // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 1. — B. 192–194.

Annotatsiya. Annotatsiya. Intertekstuallik zamonaviy tilshunoslik kesimidagi muhim ilmiy muammodir. Ushbu maqolada mazkur masalaning lingvistik jihatlarini, lingvopragmatik yondashuvi, uning spetsifik xususiyatlari va badiiy matndagi vazifalari haqida fikr yuritilgan. Shu jihatdan, intertekstuallik tushunchasi, uning turlari, zamonaviy tilshunoslikka ushbu hodisaning paydo bo'lishi, tadqiq qilinishi, haqida fikrlar bayon etilgan. Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy shaxs tomonidan to'g'ri tushunilishi va matnni asl mazmun-mohiyatini anglab yetishida intertekstual birliklarning ahamiyati haqida mulohaza yuritilgan. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda intertekstuallik muammolarining ilmiy ahamiyatini o'rganish tilshunos olimlarning fikrlariga munosabat bildirilgan va muayyan xulosalarga kelingan.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, freym, kontsept, intertekstual birliklar, badiiy matn, adabiy fakt, tilshunoslik, matn, lingvopragmatika, ommaviy matn, ilmiy matn.

ПРИМЕНЕНИЕ ФЕНОМЕНА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ КАК ОБЪЕКТА ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация. Интертекстуальность — важная научная проблема в современной лингвистике. В данной статье рассмотрены лингвистические аспекты данного вопроса, лингвопрагматический подход, его специфические особенности и функции в художественном тексте. В этом аспекте изложены идеи о понятии интертекстуальности, ее видах, о возникновении, исследовании этого явления в современной лингвистике. В современной лингвистике рассуждают о значении интертекстуальных единиц в правильном понимании языковой сущности и понимании текста в его первоначальном содержании. Также в современной лингвистике отреагировали на мнения ученых-лингвистов, изучавших научное значение проблем интертекстуальности, и пришли к определенным выводам.

Ключевые слова: Интертекстуальность, рамка, понятие, интертекстуальные единицы, художественный текст, литературный факт, Лингвистика, текст, лингвопрагматика, публичный текст, научный текст.

THE APPLICATION OF THE PHENOMENON OF INTERTEXTUALITY IN LINGUISTICS AS AN OBJECT OF THE LINGUOPRAGMATIC APPROACH

Abstract. Intertextuality is an important scientific problem in modern linguistics. This article discusses the linguistic aspects of this issue, the linguopragmatic approach, its specific features, and its functions in a literary text. In this regard, the concept of intertextuality, its types, and the emergence and study of this phenomenon in modern linguistics are discussed. Modern linguistics has considered the importance of intertextual units in the correct understanding of the linguistic personality and the understanding of the original meaning of the text. Also, in modern linguistics, the opinions of linguistic scientists who studied the scientific significance of the problems of intertextuality were reacted and brought to certain conclusions.

Keywords: Intertextuality, frame, concept, intertextual units, literary text, literary fact, linguistics, text, linguopragmatics, mass text, scientific text.

Kirish. Intertekstullik zamonaviy tilshunoslikda matnlararo aloqalarni, matnning boshqa matnlar bilan mazmunini, shakliy va semantik jihatdan bog'lanishini o'rganuvchi muhim hodisalardan biridir. Har qanday matn muayyan darajada avval yaratilgan matnlar, madaniy birliklar, iqtiboslar, ishoralar va umumiy kommunikativ tajriba bilan aloqaga kirishadi. Shu sababli intertekstuallikni o'rganish matn mazmunini chuqurroq anglash va uning kommunikativ xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Lingvopragmatik yondashuv nuqtayi nazaridan intertekstuallik nafaqat matnlar o'rtasidagi bog'liqlik, balki muallifning kommunikativ maqsadi, adresatga ta'sir ko'rsatish usuli va muayyan kontekstda ma'no yaratish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Iqtibos, alluziya, reminissensiya, parodiya kabi intertekstual vositalar orqali muallif qo'shimcha ma'no, baho va munosabatni ifodalashi mumkin.

Shu jihatdan, intertekstuallik hodisasini lingvopragmatik yondashuv asosida tadqiq

etish uning tilshunoslikdagi nazariy va amaliy ahamiyatini ochib berish, matnning yashirin ma'nolari hamda kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini aniqlash uchun muhimdir. Badiiy matnning eng muhim xususiyatlaridan biri uning boshqa matnlar bilan turli darajadagi aloqadorlik asosida shakllanishidir. Zero, har qanday badiiy asar qanchalik original va individual bo'lib ko'rinmasin, u til tizimi, janr an'analari, madaniy xotira hamda avval yaratilgan matnlarda mujassam bo'lgan obrazlar, motivlar va g'oyalar bilan bevosita yoki bilvosita munosabatga kirishadi. Natijada yangi matn kengroq matnlar tizimining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda mazkur hodisa intertekstuallik termini bilan ifodalanadi. Mazkur bobda, avvalo, intertekstuallik nazariyasining jahon tilshunosligi va adabiyotshunosligida shakllanish hamda rivojlanish bosqichlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shundan so'ng, intertekstuallikning nafaqat struktur-semantik hodisa, balki lingvopragmatik tadqiqot obyekti sifatidagi mohiyati asoslab beriladi. Yakuniy qismda esa uning badiiy diskursda namoyon bo'ladigan asosiy turlari tizimli ravishda tavsiflanib, ularning funksional-pragmatik xususiyatlari yoritiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Intertekstuallik nazariyasining shakllanish jarayonini xolisona yoritish uchun uni birdaniga emas, balki bir necha izchil bosqichda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Birinchi bosqich, hodisaning nazariy asoslari hali atama sifatida shakllanmagan davr (antik ritorikadan rus formal maktabigacha); ikkinchi bosqich, fransuz strukturalizm-poststrukturalizm maktabida atamaning bevosita yaratilishi (Kristeva, Bart, Jenett, Riffater); uchinchi bosqich, rus tilshunosligida g'oyaning mustaqil rivojlanishi (Tomashevskiy, Lotman, Toporov, Kuzmina); to'rtinchi bosqich, nazariyaning tanqidiy qayta baholanishi (Irvin, Xetcheon); beshinchi bosqich esa o'zbek tilshunosligida hodisaning o'rganilishi (Yo'ldoshev, Ashurova, Xomidova, Do'smuradova, Bozorova, Hasanov). Quyida ushbu bosqichlarning har biri alohida ko'rib chiqiladi.

Intertekstuallik nazariyasining navbatdagi muhim bosqichi fransuz semiotigi Rolan Bart nomi bilan bog'liq. U Kristeva g'oyasini yanada radikallashtirib, "matn, bu madaniyatning sanoqsiz markazlaridan olingan iqtiboslar to'qimasidan iboratdir" degan ta'rifni ilgari suradi va matn ma'nosining muallifda emas, balki o'quvchining matnlararo bog'lanishlarni idrok etish jarayonida yuzaga kelishini asoslaydi. Bart o'zining "Asardan matnga" maqolasida bu g'oyani yanada rivojlantirib, "asar" (oeuvre) tushunchasini "matn" (texte) tushunchasidan farqlaydi: asar yakunlangan, moddiy obyekt bo'lsa, matn cheksiz, harakatdagi ma'no hosil qilish jarayonidir.

Intertekstuallik nazariyasini eng izchil tizimlashtirgan olim fransuz strukturalisti Jerar Jenet hisoblanadi. U "Palimpsestlar: ikkinchi darajali adabiyot" asarida matnlararo munosabatlarning umumiy tushunchasi sifatida "transtekstuallik" terminini taklif qiladi va uni beshta kichik toifaga: intertekstuallik (tor ma'noda: iqtibos, allyuziya, plagiat), paratekstuallik, metatekstuallik, arxitekstuallik va gipertekstuallikka ajratadi. Jenet yondashuvining alohida qiymati shundaki, u Kristeva va Bart singari falsafiy-metaforik tilda emas, balki aniq, tasniflashga qulay tizimli apparatda ish ko'radi; aynan shu sabab mazkur tadqiqotda transtekstuallik nazariyasi intertekstuallik turlarini tizimlashtirishning asosiy metodologik tayanchi sifatida tanlab olinadi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, Jenetning o'zi ham Kristeva qo'llagan "intertekstuallik" atamasining haddan tashqari keng ma'noda ishlatilishini tanqid qilib, uni transtekstuallikning bitta tor kichik toifasiga qisqartirishni taklif etadi. Boshqacha aytganda, atamaning "bosh tomiri" hisoblangan Kristevaning original talqini bilan ushbu tomirni tarmoqlashtirgan Jenetning talqini o'rtasida tub farq mavjud, bu esa tadqiqotchidan qaysi ta'rifga tayanishini aniq belgilashni talab qiladi. Mazkur tadqiqotda, yuqorida asoslanganidek, Jenetning tor va operatsional talqini asos qilib olinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Intertekstuallik va allyuziya hodisalarining nazariy va metodologik asoslari, xususan, ularning postmodernizm adabiyotidagi o'rni hamda lisoniy shaxs tushunchasi bilan bog'liqligi jahon va mahalliy tilshunoslik hamda adabiyotshunoslikda atroflicha o'rganilgan. Ushbu adabiyotlar tahlilini uchta asosiy ilmiy yo'nalishga bo'lib ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir:

Intertekstuallik tushunchasining ilmiy-falsafiy poydevori M.M.Baxtinning "dialogizm" (muloqotdorlik) hamda matnlarning ko'p ovoqli (polifonik) tabiatiga bag'ishlangan ishlariga borib taqaladi. Baxtin har qanday nutqiy va badiiy matn boshqa matnlar bilan doimiy muloqotda bo'lishini ta'kidlaydi. Intertekstuallik tushunchasi XX asrning 60-yillari oxirida fransuz adabiyotshunosi va faylasufi Yuliya Kristeva tomonidan muomalaga kiritilgan. Biroq uning ildizlari rossiyalik mutafakkir Mixail Bextinning "dialogizm" va "polifoniya" (ko'povoqlik) nazariyasiga borib taqaladi. Mixail Bextin va dialogizm: Bextin har bir so'z va matn o'zidan oldin aytilgan so'zlar bilan doimiy muloqotda (dialogda) bo'lishini ta'kidlagan. Biron bir matn yakka va ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi.

Natijalar va ularning tahlili. Rus tilshunosligida intertekstuallikka yaqin g'oyalar allaqachon 1920-yillarda B.V. Tomashevskiy tomonidan matnlararo "kesishuvlar" muammosi sifatida ko'tarilgan edi. Zamonaviy bosqichda esa nemis olimasi Zinaida Turaeva intertekstuallikni matn hosil qilish va uni tahlil qilishning muhim jihati sifatida qarab, Baxtinning dialogik matn nazariyasiga tayangan holda matnning uch vazifasini, ya'ni kognitiv, kommunikativ va estetik vazifalarini, ajratib ko'rsatadi.

Rus madaniyatshunoslik maktabida intertekstuallikka yaqin g'oyalar Yuriy Lotman va Vladimir Toporov ijodida ham o'z aksini topgan. Lotman madaniyatni yagona "semiosfera", ya'ni bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi belgilar tizimlari majmui, sifatida talqin qilib, har qanday matnni ushbu semiosferaning "madaniy xotirasi" bilan bog'liq holda o'rganishni taklif etadi. Toporov esa intertekstuallikni matnni "diaxronik matritsa" sifatida idrok etish, ya'ni bir matn orqali boshqa matnni "ko'rish" jarayoni sifatida talqin qiladi. A.N. Veselovskiy o'zining "Tarixiy poetika" asarida esa bu g'oyaning yanada qadimiy ildizlarini, sujet va motivlarning xalq og'zaki ijodidan yozma adabiyotga o'tish jarayonini, asoslab bergan edi. Bu uch olim merosi shundan dalolat beradiki, intertekstuallik g'oyasi fransuz poststrukturalizmidan ancha ilgari, mustaqil ravishda rus madaniyatshunosligida ham shakllangan, biroq atamalashtirish sharafiga Kristevaga tegishli bo'lib qoldi.

O'zbek tilshunosligida intertekstuallik muammosi nisbatan keyinroq, asosan 2000-yillardan boshlab tadqiq etila boshlandi. M. Yo'ldoshev intertekstuallikni "muayyan badiiy matnda boshqa matn unsurlarining mavjudligi" sifatida ta'riflab, matnga kiritilgan har qanday "yot" matn yoki uning bo'lagi asosiy matnning ma'nosi va lisoniy qurilishi bilan uyg'unlashib, muallifning estetik maqsadiga xizmat qilishini ta'kidlaydi. D.U. Ashurova esa intertekstuallikni matnning boshqa matnlar bilan korrelyatsiyaga kirisha olish xususiyati sifatida talqin qilib, bu hodisaning uchta tayanch unsurini, ya'ni pretsedent matn, intertekst va retsiyent matnni, ajratib ko'rsatadi. Shuningdek, S. Safarov rahbarligida bajarilgan tadqiqotlarda intertekstuallikning ingliz va o'zbek tillaridagi ifodalanishini qiyosiy o'rganish tashabbusi ko'tarilgan, biroq D. Bozorova o'z ishida qayd etganidek, 2018-yilga qadar intertekstual markerlar ingliz va o'zbek tillari misolida qiyosiy planda yetarlicha o'rganilmagan edi.

O'zbek tilshunosligidagi kognitiv yo'nalishning yetakchi vakillaridan biri Sh.S. Safarov rahbarligidagi ilmiy maktab intertekstuallik masalasiga faqat struktur emas, balki kognitiv-madaniy nuqtai nazardan ham yondashish zarurligini asoslaydi: unga ko'ra, intertekstual birlikning dekodlanishi o'quvchining ongida mavjud "freym" yoki "kontsept"lar tizimiga bog'liq bo'ladi, ya'ni bir xil intertekst turli lingvomadaniy jamoalarda turlicha kognitiv qayta ishlanishi mumkin. Bu qarash D. Bozorovaning ingliz va o'zbek tillaridagi intertekstual markerlarni qiyoslash bo'yicha olib borgan tadqiqotiga ham bevosita metodologik asos bo'lib xizmat qilgan. Kognitiv yondashuvning mazkur sohadagi ilmiy qiymati shundaki, u lingvopragmatik tahlilni to'ldiradi: agar pragmatika "nima uchun" degan savolga javob bersa, kognitiv lingvistika "qanday kognitiv mexanizm orqali" degan savolga javob beradi; ikkalasi birgalikda intertekstuallikning to'liq lisoniy-inson omilini yoritish imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida hodisani nomlashda terminologik yagonalik hali to'liq shakllanmagan. Aksariyat tilshunoslar, M. Yo'ldoshev, D. Ashurova, M. Xomidova, Y. Do'smuradova, D. Bozorova, "intertekst" va "intertekstuallik" atamalarini qo'llasa, S. Hasanov o'zining 2025-yildagi qiyosiy adabiyotshunoslik yo'nalishidagi tadqiqotida "intermatn" va "intermatnlik" neologizmlarini taklif etadi. Bizningcha, garchi "intermatn" atamasi o'zbek tilining ichki so'z yasash qonuniyatlariga ko'ra o'zbekchalashtirilgan bo'lsa-da, u hali tilshunoslik hamjamiyatida keng e'tirof etilmagan va aynan qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida qo'llaniladi. Tilshunoslik, xususan, qiyosiy-chog'ishtirma tilshunoslik yo'nalishidagi mazkur tadqiqotda, xalqaro va o'zbek tilshunosligidagi ustuvor an'anaga ergashib, "intertekst" va "intertekstuallik" atamaları izchil qo'llaniladi.

Xulosa. Muallif nuqtayi nazariga ko'ra, yuqorida tahlil qilingan nazariyalarning har biri intertekstuallik hodisasining muayyan qirrasini yoritadi va shu jihatdan ilmiy ahamiyat kasb etadi. Biroq ularning lingvistik tadqiqotlarda qo'llanish imkoniyatlari bir xil emas. Xususan, Y. Kristeva va R. Bart konsepsiyalari falsafiy hamda semiotik jihatdan chuqur nazariy asosga ega bo'lsa-da, ularning yuqori darajadagi abstraktligi sababli lingvistik tahlil uchun bevosita operatsion metod sifatida qo'llanishi murakkabdir. G. Jenett tomonidan ishlab chiqilgan transtekstuallik tasnifi esa aniq mezonlari va tizimliliği bilan intertekstual munosabatlarni tavsiflash uchun qulay metodologik asosni taqdim etadi. Shu bilan birga, mazkur model asosan matnlararo struktur munosabatlarga e'tibor qaratib, ularning kommunikativ-pragmatik jihatlarini to'liq qamrab olmaydi.

Yuqoridagi tahlil shuni ko'rsatadiki, intertekstuallik nazariyasi Y. Kristeva va R. Bartning falsafiy-semiotik qarashlaridan boshlab G. Jenettning tizimli tipologiyasi, rus semiotik maktabi hamda o'zbek tilshunosligidagi dastlabki tadqiqotlarga ega bo'lgan murakkab ilmiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida intertekstuallik, asosan, struktur-semantik yoki adabiy-poetik hodisa sifatida talqin etilib, uning lingvopragmatik mohiyati, ya'ni matnlararo munosabatlarning kommunikativ maqsad, nutq ishtirokchilari, adresat kompetensiyasi hamda pragmatik ta'sir bilan bog'liq jihatlari yetarli darajada tizimli tadqiq etilmagan. Mazkur ilmiy bo'shliqni to'ldirish ushbu tadqiqotning asosiy vazifalaridan biri bo'lib, uning nazariy-metodologik yechimi keyingi faslda bayon etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Барт П. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994.
- [2] Barthes R. From Work to Text // Image, Music, Text / transl. by S. Heath. – London: Fontana, 1977. – P. 155–164.
- [3] Gérard GENETTE, Palimpsestes: la littérature au second degré, Paris, Éditions du Seuil, 1982. – 468 p.
- [4] Томашевский Б.В., iqtibos: Вернигорова Е.С. Объем и содержание понятия «интертекстуальность» в теоретических исследованиях художественно-культурного процесса // Методы и методология исследования культурных процессов. – М., 2015. – Б. 20.
- [5] Turaeva Z. Intertextuality: Ariadne's Thread in the Exploration of Literature // Russian Journal of Linguistics (Вестник РУДН, серия Лингвистика). – 2016. – Т. 20. – №3. – Б. 31–42, xususan Б. 38–40.
- [6] Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – Б. 11–19.
- [7] Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – Б. 8–24.
- [8] Yo'ldoshev M., 2009, Б. 128; iqtibos: Bozorova D.T. Comparative Analysis of Intertextual Markers in English and Uzbek: magistrlik dissertatsiyasi. – Toshkent: O'zDJTU, 2018. – Б. 12.
- [9] Ashurova D.U. Text linguistics. – Toshkent, 2012. – Б. 52; iqtibos: Bozorova D.T. Ibid. – Б. 12.
- [10] Hasanov S.Sh. Hozirgi o'zbek va ingliz nasrida intermatn hodisasi talqini (Isajon Sulton, Bahodir Qobul va Kadzuo Isiguro asarlari misolida): PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand: SamDCHTI, 2025. – Б. 10.
- [11] Hasanov S.Sh. Hozirgi o'zbek va ingliz nasrida intermatn hodisasi talqini (Isajon Sulton, Bahodir Qobul va Kadzuo Isiguro asarlari misolida): PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand: SamDCHTI, 2025. – Б. 10.